

KİTÂBİYAT

KARAHAN, AKARTÜRK (2013), *DÎVÂNU LUGATİ'T-TÜRK'E GÖRE XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇE BİLGİSİ*, TDK YAY., ANKARA.

11. yüzyılda yaşamış olan büyük dil bilgini Kâşgarlı Mahmut *Dîvânu Lugati't-Türk* adlı eserini 1072 yılında yazmaya başlamış, 1074 yılında tamamlamıştır. Gelmiş geçmiş en büyük dilcilerden olan Kâşgarlı, bu eserini tamamlamak için 11. yüzyıl Türk dünyasında yer alan Türk boylarını, bu boyların yerleşim yerlerini dolaşarak ayrıntılı bir derleme yapmıştır. Bu derleme sonucunda Türk lehçe ve ağızlarından topladığı malzemeyi gramer açısından da değerlendirmiş ve yorumlamıştır. Böylece Türk dilinin modern dilcilik yöntemine de uyan ansiklopedik bir sözlük meydana getirmiştir. Eski Türkçenin lehçelerinin dil özelliklerini barındıran *Dîvânu Lugati't-Türk*'te yer alan boy, topluluk ve şehirler şunlardır: Argu, Balasagun, Barsgan, Basmlı, Bulgar, Çiğil, Çömül, Hotan, Karluk, Kâşgar, Kay, Kençek, Kıpçak, Kuça, Oğrak, Oğuz, Sayram, Soğd, Suvar, Tatar, Tuhsı, Tübüt, Uç, Uygur, Yabaku, Yağma, Yemek. *Dîvân*'da yer alan bu lehçe, boy ve topluluklar hakkında şimdiye kadar bazı çalışmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmalar arasında Ahmet Cevat Emre (1941), Pritsak (1959), Banguoğlu (1958, 1959), Zieme (1969), Doerfer (1987), Korkmaz (1995), Killi (2008), Güner (2009) gibi bilim adamların adlarını zikretmek mümkündür.¹

Dîvânu Lugati't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi adlı eser, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Prof. Dr. Jale Demirci danışmanlığında 2009 yılında Dr. Akartürk Karahan tarafından hazırlanmış olan doktora tezinin gözden geçirilmiş hâlidir. Çalışmada Kâşgarlı Mahmud'un ölümsüz eserinde bahsettiği lehçeler, bu lehçelerin yazı dili, Eski Türk yazı dilinden farklı olan yönleri, dil tarihindeki yeri ve önemi, çağdaş lehçelerle olan ilişkisi hakkında detaylı bilgi içermektedir. Eser 7 bölümden meydana gelmektedir.

Giriş'te (s. 13-30) eserde ele alınan konu, eseri meydana getirirken izlenen yol, çalışma hakkında tam künyesi verilmiş kaynakça, kısaltmalar ve işaretler bölümü yer almaktadır. Bu bölümde, Kâşgarlı Mahmud'un

¹ Detaylı bilgi ve kaynakça için bk.: Karahan, Akartürk (2013), *Dîvânu Lugati't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, TDK Yay., Ankara.

Dîvân'da ifade ettiği lehçelerin dil verileri, tarihî ve modern lehçelerle karşılaştırmalı biçimde, hem eş zamanlı hem de art zamanlı irdelenip ele alınarak lehçelerin Eski Türkçedeki yeri, çağdaş lehçelerle olan dil ilişkileri hakkında bilgi verilmektedir. Bu bölümden anlaşıldığına göre, çalışmada Köktürk ve Uygur Türkçesinden 2, Karahanlı Türkçesinden 10, Harezmi Türkçesinden 10, Çağatay Türkçesinden 3, Altın Ordu-Kıpçak Türkçesinden 17, Eski Anadolu Türkçesinden 18, Modern Oğuz Türkçesinden 6, Modern Kıpçak Türkçesinden 13, Modern Uygur-Karluk Türkçesinden 4, Sibiryalı Lehçelerinden 10, Yakut Türkçesinden 2, Çuvaş Türkçesinden 3, Halaç Türkçesinden 1 olmak üzere toplamda 79 eser taranıp işlenmiştir.

XI. Yüzyılda Türk Dünyası ve Türk Lehçeleri Konuşurları (s. 31-92) başlıklı birinci bölümde 11. yüzyıldaki Türk dünyasının sınırları ve siyasi durumları hakkında genel bir bilgi verilmektedir. Daha sonra Kâşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda Türkçe konuşan boy ve topluluklar hakkındaki bilgilerine yer verilerek bu bilgiler ışığında 11. yüzyıl Türk lehçeleri ve Türkçe konuşanlar sınıflandırılmaktadır: Tek dilli topluluklar başlığında ortak Türkçe muhiti içindeki (Çiğil, Kıpçak, Yemek, Oğrak, Oğuz, Tuhsı, Uygur, Yağma) ve dışındaki (Bulgar, Suvar), iki dilli topluluklar başlığında Karahanlı ülkesindeki (Argu, Kençek) ve Kuzey Bozkırlarındaki (Basmıl, Çömül, Kay, Tatar, Yabaku), ikinci dilleri Türkçe olan yabancı topluluklar (Hotan, Soğd, Tibet) başlığında da bu toplulukların tarihi, kökenleri, coğrafyaları ve bazı dil özelliklerinden bahsedilmektedir. Daha sonra Kâşgarlı'nın dile getirdiği bu lehçelerin şehir halklarının (Balasagun, Barsgan, Kâşgar, Kuça, Sayram, Uç) tarihleri, yönetimleri, ticari ve kültürel faaliyetlerinden söz edilmektedir. Böylece bu bölümde Kâşgarlı'nın boy ve topluluklar hakkında verdiği bilgiler toplu hâlde sunulmaktadır.

Dîvânu Lugati't Türk'ün Lehçe Söz Varlığının Yazımı (s. 93-107) başlıklı ikinci bölümde Kâşgarlı'nın *Dîvân*'ı yazma nedenlerinin Türkçenin Arapça kadar zengin ve köklü bir dil olduğunu göstermek ve yabancılara Türkçe öğretmek olduğu eserden hareketle ifade edilmiştir. *Dîvân*'ın yazıldığı dönem hakkında ise, Uygur yazı geleneğinin Arap alfabesindeki etkilerinden bahsedilerek genel bilgiler verilmekte; lehçelerdeki ünlü ve ünsüzlerin yazım özellikleri hakkında genel ve toparlayıcı bilgiler sunulmaktadır. Ünlülerin söz başındaki, söz içindeki, söz sonundaki ve ilk hecedeki yazımı ile uzun ünlülerin gösterimi metinlerden örneklerle açıklanmaktadır.

Ses Bilgisi Bakımından XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri (s. 109-168) başlıklı üçüncü bölümde, Kâşgarlı'ya göre 11. yüzyıl Türk lehçelerindeki /a/, /ä/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ ünlülerinin düzeninden bahsedilerek /a/, /ä/, /ı/, /i/, /u/, /ü/ ünlülerinin *Dîvân*'da her durumda görülürken /e/ ünlüsünün söz başında, ilk hecede ve söz sonunda, /o/ ünlüsünün söz sonu dışında, /ö/ ünlüsünün ise sadece söz başı ve ilk hecede görüldüğü vurgulandıktan sonra diğer lehçelerde bu ünlülerin durumunun nasıl olduğu anlatılmaktadır. Bu ünlüler dışında bir de *Dîvân*'daki uzun ünlülerden bahsedilerek uzun ve normal uzunluktaki ünlülerin varlığı, bu ünlülerin yer aldığı bazı kelimelerin anlamı ve Kâşgarlı'nın bu duruma yorumu tablo hâlinde sunulmuştur.

Uzun ünlülü biçim	Normal uzunluktaki biçim	Anlam	Kâşgarlı' nın yorumu
äw	ä [53]	“ev”	Kısa söylenerek ä de denir.
ķāpar-	ķapar- [305]	bāş ķapardı “yara kabardı”	Kısa olanı fasihtir.

Eserdeki tablodan bir kesit (s.112)

Daha sonra a ~ ä, a ~ ı, a ~ i, ä ~ i, o ~ a, u ~ ı, ü ~ i, ä ~ e, a ~ u, ä ~ ü, ä ~ ö ünlülerinin bazı kelimelerde değişkenlik gösterdiği *Dîvân*'daki örneklerle zenginleştirilmekte ve *eşlēr* (*eşlēr*), *orlaş-* (*orlaş*), *balķ* (*balķ*), *ķılıķ* ~ *ķılıķ* (*ķılıķ*) örneklerinde yer alan ünlü düşmelerine de değinilmektedir. Kâşgarlı'ya göre *Dîvân*'daki /p/, /b/, /m/, /w/, /v/, /f/, /t/, /d/, /j/, /c/, /ç/, /s/, /ş/, /n/, /l/, /r/, /k/, /g/, /y/, /ķ/, /ğ/, /h/, /ħ/, /η/ ünsüzlerinin söz başında, söz içinde ve söz sonundaki durumları örneklendirilerek açıklanmaktadır. Ünsüzlerde görülen ses olaylarında ise /y-/ sesinin durumu:

1. Karahanlı Türkçesinde ve diğer lehçelerde /y-/
2. Oğuz - (Kıpçak) /y-/ > Ø
3. (Oğuz) - Kıpçak /y-/ > /c-/ şeklinde ayrı başlıklarda örneklerle detaylandırılmakta ve Oğuz, Oğuz ve Kıpçak, Kıpçak lehçelerinde y- ile başlayan kelimeler verilmektedir.

Ötümlüleşme (/t-/ > /d-/ , /t-/ > /d-/ , /s-/ > /z-/), ötümsüzleşme (/b-/ > /p-/ , /ğ-/ , /ğ-/ > /k-/ , /d-/ > /t-/ , /z-/ > /s-/), sızıcılaşma (/ç-/ > /ş-/ , /ç-/ > /ş-/ , /ğ-/ > /ħ-/ , /g-/ > /h-/ , /k-/ , /k-/ > /ħ-/ , /ħ-/ /ğ-/ , /g-/ > /w-/ ~ /v-/), akıcılaşma (/b-/ > /m-/ , /g-/ > /y-/ , /y-/), süreksizleşme (/ş-/ > /ç-/) gibi ses olaylarından söz edildikten sonra /d-, -d/ sesinin durumunun:

1. Karahanlı Türkçesi, Çiğil lehçesi ve diğer lehçelerde /d/ ~ /d/
2. Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül ve Oğuz /y/
3. Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak /z/ şeklinde olduğu belirtilmektedir.

Ayrıca /-d, -d-/ > /-d̄, -d̄-/ değişimlerinden, /-d̄, -d̄-/ > /-y, -y-/ ve /-d-, -d/ > /-z-, -z/ değişimlerini Eski Türkçe'ye (EDPT esas alınarak), Karahanlı Türkçesi ve diğer lehçelere göre (Dîvân esas alınarak) kelimeler tablo hâlinde bir düzen içerisinde sunulmaktadır. /ŋ/ sesinin durumu da diğer lehçelerle karşılaştırmalı olarak ifade edilmektedir.

Boğumlanma noktasına göre benzeşme (/s-/ > /ş-/ , /z/ > /j/), ünsüz deşikeleri (/-g-/ ~ /-ğ-/ , /-ğ/ - /-ŋ-/ , /-n, -n-/ ~ /-ŋ, , -ŋ-/ , /-m-, -m/ ~ /-ŋ-, -ŋ/ , /-w-, -w/ ~ /-v-, -v/ , /-r-/ ~ /-l-/ , /-n-/ ~ /-l-/), ünsüz türemeleri (/h-/ , /y-/ , /-t-/), ünsüz düşmeleri (/-y-, -y/ > Ø , /k-/ > Ø , /-r-/ > Ø , /-G-, -G/ > Ø , /ŋ-/ > Ø , /-d-/ > Ø , /-m-/ > Ø), gerileyici benzeşme, yer deiktirme ve diğer ses olayları (/-d-/ > /-v-/ ~ /d̄-/) da *Dîvân* ve Eski Türkçe karşılaştırılarak örneklerle sunulmaktadır.

Morfo-fonemik deşikelerin de irdelendiği çalışmada soru edatının ünlüsündeki U ~ I, geniş ve geçmiş zaman ekinin ünlüsünde yer alan A ~ U ~ I, edilgenlik ekindeki /n/ ~ /l/, ettirgenlik ekindeki /t/ ~ /z/ ayrıca -dUr ~ -dUz deşikimleri, geçmiş zaman fiil çekimi 2. teklik kişi ekindeki /ŋ/ ~ /g/, ad durum ekindeki /k/ ~ /ğ/, ettirgenlik ekindeki /-t-/ ~ /-d-/ , /g/ sesinin fiilden isim yapma ekindeki /g/ > Ø , -GAn sıfat-fiil ekindeki /G/ > Ø , fiilden fiil yapma ekindeki /G/ > Ø düşmesi ve geçmiş zaman ekinde hece yutumu örneklerle açıklanmakta ve tablolar hâlinde Türkler ve Oğuzlar, Türkler ve diğer lehçeler şeklinde kelimelerin anlamları verilerek anlatılmaktadır.

Biçim Bilgisi Bakımından XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri (s. 169-184) başlıklı dördüncü bölümde sıfat-fiil eklerinde yer alan deşikimler (-GUIXk ~ -IGsAk ~ -IGsI, -gU ~ -AsI, -gAn ~ -Ak, -GUçI ~ -dAçI, -mAdAçI ~ -mAgII) tablolar hâlinde örneklendirilmekte ve örneklerin anlamı, Türkler ve Oğuzlardaki kullanımı ifade edildikten sonra sıfatlarda pekiştirmenin lehçelerde nasıl yapıldığı hakkında bilgi verilmektedir. Zaman ve kip eklerinin lehçelerdeki farklılıklarına değinilen bu bölümde emir kipinin teklik ve çokluk 2. kişi eklerinde, geçmiş zaman ekinde ve olumsuzluk edatlarındaki deşikimlerden ve kullanımlardan bahsedilmektedir.

XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri Söz Varlığının Anlam Özellikleri (s. 185-209) başlıklı beşinci bölümde *Dîvân*'da kavram alanları açısından örtüşen veya örtüşmeyen kelimeler tablolar hâlinde sunulmaktadır. Bu bölüm sözcüklerin anlam alanlarının tespiti açısından oldukça dikkat

çekicidir. Bire bir eş değer fiillerden 18, eşya ve alet adlarından 11, hayvan adlarından 14, bitki adlarından 10, akrabalık adlarından 3, zaman, renk, organ vd. adlarından 18, sıfatlardan 5, edat ve zarflardan 6 adet sözcük ve anlamı, Türkçe / yazı dili, Oğuzca ve diğer lehçelerdeki durumu tablolar hâlinde gösterilmektedir. *Dîvân*'da bire çok eş değer söz varlığının tespitinde tablo oluşturulmaksızın *andağ*, *yawlāk* gibi kelimelerin diğer lehçelerde birden fazla kelime ile karşılandığı gösterilerek açıklanmaktadır. *Dîvân*'da bire hiç eş değer lehçe söz varlığında da meslek, sanat, zanaat terimlerinde, hayvan adlarında, bitki adlarında, yemek adlarında, giyim kuşam adlarında, sosyal yapı, kurallar ve inanışlarla ilgili kelimelerde, hitap ifadeleri ve unvanlarda, alet ve eşya adlarında, fiillerde nasıl yansıdığı gösterilmektedir. Yalancı eş değerlilik konusunda da *Dîvân*'da yer alan 37 adet fiilin, 65 adet ismin yalancı eş değerliliği tespit edilmekte ve kelimenin kendisi, Türkçe / yazı dili ve diğer lehçelerdeki durumu ve Kâşgarlı'nın kelime hakkındaki yorumu verilerek tablo hâlinde sistematik olarak izah edilmektedir.

Dil ve Lehçeler Arası İlişkiler (s. 211-248) başlıklı altıncı bölümde Eski Türk yazı dili ile 11. yüzyıldaki Türk lehçeleri arasında etkileşimden bahsedilmektedir. Öncelikle Eski Türkçede bulunan y ağzı, yazıtların ağzı, n ağzı, Brahmi yazmalarının ağzı, Hristiyan yazmaları ağzı hakkında bilgi verilmektedir. Daha sonra *Dîvân*'a göre Türk grubu ile Oğuz grubu arasında tespit edilen farklar 12 maddede açıklanmaktadır. 11. yüzyıl Türk lehçeleri arasındaki esas etkileşimin yer aldığı Oğuz-Kıpçak, Oğuz-Argu, Çiğil-Yağma- Tuhsı, Kıpçak-Bulgar-Yemek-Suvar lehçeleri arasındaki ilişkiler detaylandırılmaktadır. 11. yüzyıl Türk lehçelerindeki yabancı etkilerin varlığına da değinilen bu bölümde, İrani, Farsça, Sogdca, Toharca gibi daha birçok dilin Oğuz, Çiğil, Kençek, Argu ve diğer lehçeler üzerindeki etkileri tablolar hâlinde etimoloji sözlüklerinin yardımıyla açıklığa kavuşturulmaktadır. 11. yüzyıl Türk lehçelerinden Argu lehçesinin çağdaş Halaççada, Oğuz lehçesinin çağdaş Oğuz lehçelerinde, Kıpçak lehçesinin çağdaş Kıpçak Lehçelerinde ve az da olsa Kuzey Türk lehçelerinde, Bulgar-Suvar-Kıpçak-Yemek lehçelerinin Çuvaş ve İdil boyu Kıpçak lehçelerinde hangi kelimelerde, fonetik ve morfolojik açıdan nasıl devam ettikleri tablollaştırılarak detaylı açıklamalarla dile getirilmektedir. Özellikle tarihî Oğuz ile Çağdaş Oğuz arasındaki etkileşimin ne kadar fazla olduğu 98 kelime ve tabloya alınmayan daha birçok kelime ile kendini ispatlar durumdadır. Bu lehçelerin yanı sıra Karluk, Yağma, Çiğil, Kençek lehçelerinin de çağdaş lehçelerle olan etkileşimi hakkında bilgiler ve örnekler sunulmaktadır.

XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri Söz Varlığı (s. 249-608) başlıklı yedinci bölüm çalışmanın büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümde *Dîvân*'da geçen 523 kelimenin Eski Türkçe, Orta Türkçe, günümüz lehçelerindeki durumu ile karşılaştırmalı olarak köken bilgisi araştırması yapılmaktadır. Böylece hem kelimelerin Eski Türkçeden günümüze uzanan çizgide nasıl değişimlere uğradığı görülmekte, hem de karanlıkta kalmış bazı kelimelerin kökenleri hakkında bilgi edinilmesi sağlanmaktadır.

Dîvân'ın ışığında 11. yüzyıl Türk lehçelerinin ele alınıp, lehçeler arasındaki ilişkilerin ses, şekil açısından tarihsel ve çağdaş malzeme dâhilinde lehçelerle karşılaştırıldığı çalışmanın önemli bulgularının özetlendiği **Sonuç** (s. 609-614), çalışmanın yararlandığı detaylı **Kaynakça** (s. 615-638), hem **Özel adlar dizini** (s. 639-648) hem de **Sözcük dizini** (s. 649-657) bölümleri ile çalışma tamamlanmaktadır. Kâşgarlı Mahmut tarafından derlenen malzemeyi çağdaş bir yöntemle inceleyen bu çalışma, 11. yüzyıl Türk lehçeleri hakkında geniş bilgi sunmakla kalmamış, aynı zamanda bu lehçelerin hem birbirleriyle hem Eski Türkçe ile hem de çağdaş Türk lehçeleriyle olan ilişkileri hakkında bilgi vermiştir.

Dr. Akartürk Karahan, 940 yıl önce yazılmış olmasına rağmen geniş bir söz varlığına sahip olan ve bu geniş söz varlığıyla ilgili çok sayıda örnek ve ayrıntı barındıran *Dîvân*'ın Türk dili, kültürü, tarihi araştırmalarında bir kez daha ne kadar kıymetli olduğunu yapmış olduğu titiz ve doyurucu çalışma ile bilim dünyasına sunmuştur.

KAYNAKÇA

Karahan, Akartürk (2013), *Dîvânı Lugatî't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, TDK Yay., Ankara.

KISALTMALAR

bk.: Bakınız

EDPT: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (S. Gerhard Clauson, Oxford, 1972)

s.: sayfa

vd.: ve diğerleri

Melike UÇAR*

* Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümü, ucarmelike85@gmail.com.